

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान

कु. प्रियांका भिमराव योवार

विद्यार्थिनी बी. ए. भाग . 3

विवेकानंद कॉलेज (स्वायत्त) कोल्हापूर

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यासाठी स्त्रियांनी महत्त्वाचे योगदान दिले. यात अनेक स्त्रिया सहभागी झाल्या. पुरुषांनी या स्वातंत्र्यलढ्यासाठी जितके मोलाचे कार्य केले. त्याच या जोमाने स्त्रियांनीही केले. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात मीरा बेन तसेच होमरूल या चळवळीच्या माध्यमातून डॉ. अँनी बेझंट यांनी महत्त्वाचे कार्य केले. महत्त्वाचे म्हणजे या दोन्ही स्त्रीया परदेशी असूनही भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाली. व आपले सारे आयुष्य भारतात राहून भारताच्या उभारणीसाठी घालवले. यांच्यामुळे भारताचा स्वातंत्र्य लढा यशस्वी झाला. या लढ्यातील मीरा बेन व अँनी बेझंट यांच्या कार्याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

मीरा बेन यांचे प्रारंभिक जीवन –

मीरा बेन यांचे मूळनाव मेडलीन स्लेड होते. यांचा जन्म २२ नोव्हेंबर १८९२ रोजी, इंग्लंडमधील एका उच्च अधिकाऱ्यांच्या घरात झाला. भारतात आल्यावर साबरमती आश्रमात म.गांधी यांनी त्यांचे नाव मीरा बेन असे ठेवले. या विदेशी स्त्री महात्मा गांधींच्या शिष्या बनल्या. त्यांचे वडील नेव्हीत नोकरीला होते. त्यांना पियानोची व ऑर्केस्ट्राची आवड होती. ७ नोव्हेंबर १९७५ रोजी त्या अहमदाबादला आल्या. गुरुकुलला हिंदी शिकण्यासाठी गेल्या. त्यांच्या एकूण जीवन कार्यातील ३५ वर्षे भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीतसाठी दिली. म. गांधीजींच्या १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात सहभागी झाल्या. १९३१ – दुसरी गोलमेज परिषद झाली. त्यावेळी त्या गांधीजींच्या बरोबर लंडनलाही गेल्या. १९३२-३३ ला असहकार चळवळ झाली, तेव्हा त्यांनी जेलमध्ये कैद करून ठेवले. १९४२ च्या ओरिसा येथील सेवाग्राम आश्रम स्थापनेत महत्त्वाचे योगदान आहे. १९४२-४४ ला पुण्यात आगाखान पॅलेसमध्ये म. गांधी व मीरा बेन यांना कैद केले होते.^१

१९४२ भारत छोडो आंदोलन –

पांढरी साडी व आजन्म कुमारी राहण्याचे व्रत घेऊ भारतीयान्यांच्या सेवेसाठी त्यांनी आपले आयुष्य समर्पित केले. मीरा बेन यांनी स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेतला तेव्हा त्यांना २ वेळेला तुरुंगवास झाला. जेलमध्ये असताना त्यांनी रामायण, महाभारत या उपनिषदांचा अभ्यास केला. १९३४ मध्ये इंग्लंड व अमेरिका या देशांचा दौरा करून तेथे गांधींची विचारधारा प्रसारित केली. प्रत्यक्ष आंदोलनात सहभागी झाल्या. यात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना आग्रा जेलमध्ये कैदेत ठेवले. महादेव देसाई व कस्तुरबा गांधी यांच्या मृत्युसमयीत्या तेथे होत्या.^२

ग्रामीण लोकांसाठी कार्य –

मीरा बेन यांची सुटका झाल्यानंतर त्यांनी स्वतःला ग्रामीण लोकांच्या सेवेसाठी वाहून घेतले. १९४४ मध्ये हरिद्वारजवळ 'किसान आश्रम' सुरू केला. ऋषीकेश येथे पशुलोक आश्रमाची स्थापना केली. १९५२ मध्ये बापूग्राम व गोपाल आश्रमाची स्थापना भिलंगणा येथे केली. व या आश्रमात दुग्धविकास व कृषीउत्पादनाचे प्रयोग केले. रामस्वरूप हे त्यांना सहकारी मिळाले. म. गांधींच्या शिमला करार, हंगामी सरकार व बंगालची फाळणी याच्या त्या साक्षी आहेत. स्वातंत्र्यानंतर गांधीजींची भारताविषयी असणारी स्वप्ने भंग झाली. ती पूर्ण होऊ शकली नाहीत. हे पाहून मीरा बेन दुःखी झाल्या व १९५९ भारतातून निघून गेल्या. येथून ऑस्ट्रेलियात गेल्या तेथील व्हिएन्ना या शहरात २२ वर्षे होत्या.^३

मीरा बेन यांचा गौरव –

१९८० ला भारत सरकारने मीरा बेन यांच्या उदरनिर्वाहासाठी व आरोग्यासाठी मदत पाठवली. २२ नोव्हेंबर १९८० ला त्यांच्या ९० व्या जन्मदिनादिवशी दिल्लीमध्ये सार्वजनिक सभेचे आयोजन केले. २६ जानेवारी १९८१ ला त्यांना 'पद्मविभूषण' या पदवीने सन्मानित केले.

त्यांची पुस्तके – The Spirits Pilgrimage, Gandhi's Letters to a Disciple इ. आहेत. ३० जुलै १९८२ ला व्हिएन्ना या शहरातील फॅकिंग या गावी त्या मृत्यूपावल्या. अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील मीरा बेन यांचे स्थान अढळ आहे.^४

डॉ. अँनी बेझंट –

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अँनी बेझंट याचे स्थान खूप महत्त्वाचे आहे. भारतीय राष्ट्रीय आंदोलने, महिला आंदोलने सामाजिक सुधारणा यामध्ये स्वतःची जागा स्वतंत्र्य निर्माण केलेल्या होमरूल लीगच्या प्रमुख प्रणेत्या डॉ. अँनी बेझंट या ब्रिटिश महिला होत्या. होमरूल चळवळीच्या माध्यमातून भारतीय लोकांच्यामध्ये जागृतीनिर्माण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

होमरूल ही चळवळ मूळात आर्यलंड या देशातील लोकांनी ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी जोखडातून मुक्त होण्यासाठी श्री. रेडमॉंड यांच्या नेतृत्वाखाली सुरु केली. बेझंट यांच्या चळवळीला लो. टिळकांनी पाठिंबा दिला व चळवळ वाढीस लावण्यास पाठिंबा दिला. अॅनी बेझंट यांचे प्रारंभिक जीवन"-

अॅनी बेझंट यांचे मूळनाव अॅनीवूड. त्यांचा जन्म १ ऑक्टोबर १८४७ रोजी आयरिश आई-वडिलांच्या पोटी झाला. १८६७ मध्ये रे. फ्रॅंक बेझंट या रिस्ती धर्मपदेशकाशी त्यांचा विवाह झाला. हिग्वी नावाचा मुलगा व मेबेल ही मुलगी होती. परंतु पतिपत्नीतील तणावामुळे १८७७ साली त्यांनी घटस्फोट घेतला. सुप्रसिध्द नास्तिक चार्ल्स ब्रॅडली यांच्या 'नॅशनल सेक्युलर सोसायटी' १८७४ मध्ये त्या सामील झाल्या. या सोसायटीचे मुखपत्र असलेल्या 'नॅशनल रिफॉर्मच्या सहसंपादिकाही झाल्या. लंडनमध्ये पहिले ट्रेड यूनियन स्थापन करून काड्यापेडटीच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या ७०० मुलींचा संप घडवून आणला. १८९३ मध्ये शिकागो येथील धर्मपरिषदेत भाग घेतला व हिंदूधर्माकडे आकर्षित झाल्या. भारताला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून त्यांनी इंग्रजांची सहानभूती मिळवण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्या इंग्लंडला गेल्या. तेथून परत आल्यानंतर लो. टिळक व अॅनी बेझंट यांनी भारतीय राजकारणाला वेगळेच वळण दिले व अॅनी बेझंट यांनी भारतात होमरूल चळवळ सुरु केली. थिऑसॉफिकल सोसायटीत सहभाग"-

थिऑसॉफिकल चळवळ ही धार्मिक, सामाजिक क्षेत्रात एक वेगळा विचार मांडणारी पाश्चात्य संस्कृतीतील चळवळ होती. त्यांनी The Secret doctrine हा ग्रंथ वाचला. त्यातून हिंदूधर्माच्या कल्पनांनी प्रभावित झाल्या व १९०७ मध्ये त्या थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्षा झाल्या. त्यांची उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे त्यांनी भगवत गीतेचे इंग्रजी भाषांतर केले. पाश्चात्य भौतिकवादापेक्षा हिंदूसंस्कृतीचा दर्जा कितीतरी श्रेष्ठ आहे. हे त्यांनी आपल्या वक्तृत्वातून भारतीयांना पटवून दिले. थिऑसॉफिकल सोसायटीतील कार्य"-

राष्ट्रीय कार्यास प्रवृत्त करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण बालविवाह बंदीचा त्यांनी उपदेश केला. देहातांची शिक्षा बंद करणे, सहकार्याची भावना वाढविणे दवाखान्यांना भेटी, तुरुंग सुधारणा करण्याच सल्ला दिला. बालकल्याण अंधाणा मदत इत्यादी उपक्रमांना त्यांनी पाठिंबा दिला. युरोप व अमेरिकीतील थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या कार्यक्रमात असणारी काही सामाजिक ध्येये भारतात लागू करण्याचा प्रयत्न केला. होमरूल लीगची स्थापना ८-

१९२४ मध्ये अॅनी बेझंट यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. सन १९१४-१५ च्या काँग्रेस अधिवेशनात भारतीयांना स्वशासन मिळवून देण्यासाठी होमरूल कार्यक्रम काँग्रेसने स्विकारावा. यासाठी प्रयत्न केले. काँग्रेसवर मवाळ गटाचे वर्चस्व असल्यामुळे त्यांची या चळवळीला मदत मिळणार नाही याची डॉ. अॅनी बेझंट यांना होती. म्हणून त्यांनी स्वतः पुढाकार घेतला. अॅनी बेझंट यांनी लो. टिळकांची भेट घेतली व त्यांनी होमरूल चळवळीला पाठिंबा देऊन लवकरच कार्यान्वित करणार असल्याचे सांगितले. डॉ. अॅनी बेझंट यांनी १९१६ मध्ये होमरूल लीगची स्थापना केली. हेमरूल लीगला 'स्वराज्य संघ' या नावानेही ओळखले जाते. नंतर अॅनी बेझंट होमरूल लीगच्या अध्यक्षा झाल्या. जॉर्ज असंडेल संघटक, सचिव सी. पी. रामास्वामी सर्वासाधारण सचिव व बी. पी. वाडिया होमरूल लीग संघटनेचे कोषाध्यक्ष होते. या लीगच्या २०० शाखा स्थापन करण्यात आल्या. त्यापैकी काही शाखा चेन्नई, मुंबई, कोलकत्ता, कानपूर, अलाहाबाद या शहरात तर काही खेडेगावत उघण्यात आल्या. यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीस गती देण्याचे काम केले. वृत्तपत्रातील कार्य ९-

१९१३ सालापासून बेझंटवाई हिंदी स्वराज्याचा पुरस्कार करू लागल्या. आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी २ जानेवारी १९१४ रोजी मद्रास प्रांतात 'कॉमन वील' हे वृत्तपत्र सुरु केले. ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य मिळविणे हे या वृत्तपत्राच्या कार्याचे उद्दिष्ट असल्याचे घोषित केले. १९१५ मध्ये 'न्यू इंडिया' नावाचे आणखी एक वृत्तपत्र सुरु केले. या वृत्तपत्रांच्याद्वारे होमरूल चळवळीचा प्रचार केला. स्वराज्याची मागणी १०-

होमरूल लीगच्या प्रचारासाठी भारतातील विविध भागात गेल्या. याच काळात पहिले महायुद्ध सुरु होते. इंग्लंड त्यात सहभागी होते. तेव्हा इंग्लंडची अडचण ही भारताची सुवर्णसंधी असून युद्धातील सहकार्याच्या मोबदल्यात भारतीयांना स्वशासनाचे अधिकार मिळावेत अशी मागणी त्यांनी केली. स्वशासन हा आपला न्याय हक्क आहे. तेव्हा तो मिळायलाच हवा असा आग्रह त्यांनी धरला. भारताची युद्धात मदत हवी असेल तर तुम्ही भारताला स्वातंत्र्य द्या अशी त्यांनी मागणी केली. होमरूल चळवळीची वाटचाल व दडपशाही -

भारतात डॉ. अँनी बेझंट व लो. टिळक यांनी चालवलेली चळवळ सरकारला आपल्या युध्दात अडथळे आणणारी वाटत होती. म्हणून मुंबई सरकारने मुंबईत बेझंट बाईना प्रवेश बंदी केली. तर लो. टिळक व बिपीनचंद्र बाल यांना पंजाब व दिल्ली येथे सरकारने प्रवेश बंदी केली. मद्रसच्या गव्हर्नरने १५ जून १९१७ रोजी बेझंटबाई व त्यांचे सहकारी अरुंडेल व वाडिया यांना कैद केले. बेझंटबाईच्या कैदेची वार्ता वाऱ्याप्रमाणेच सर्व देशभर पसरली. याचा निषेध म्हणून जनतेने सभा व मोर्चे काढले. बेझंटबाईच्या सुटकेविषयी व्हाईसरॉयकडे निवेदन धाडले व पुढच्या अधिवेशनासाठी अध्यक्षा म्हणून राष्ट्रीय सभेने बेझंटबाईची नियुक्ती करून त्यांचा अश्या प्रकारे गौरव केला होता.

होमरूल चळवळीच्या कार्याचे परिक्षण -

- १) राष्ट्रीय सभेच्या धोरणात बदल होऊन भारताच्या स्वराज्याची मागणी जोरदारपणे मांडली.
- २) पाश्चात्य देशात हिंदी स्वराज्याबद्दल जागृतीनिर्माण होऊन भारतीयांच्यात बदल सहानुभूतीनिर्माण झाली.
- ३) भारताला स्वराज्य देणे हे आमच्या राजवटीचे अंतीम उद्दिष्ट आहे. ही इतिहास प्रसिध्द घोषणा भारतमंत्री माँटॅग्यू यांना करावी लागली. अशाप्रकारे अँनी बेझंट यांनी होमरूल चळवळ उभारली. त्यांचा मृत्यू २० सप्टेंबर १९३३ मध्ये अड्यार येथे झाली.

निष्कर्ष -

मीरा बेन व अँनी बेझंट या दोन्ही स्त्रिया परदेशी असूनही भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यासाठी लढल्या. भारतीयांना स्वराज्याचे हक्क मिळविण्यासाठी त्यांनी चळवळी उभारल्या व त्यांचा प्रसार देशभर दौरे करून केला. स्वातंत्र्याच्या विचाराने त्यांनी भारतीयांच्या मनात नवचैतन्य निर्माण केले.

संदर्भ ग्रंथ

- १) डॉ. सौ पद्मजा पाटील, डॉ. सौ शोभना जाधव. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया फडके प्रकाशन कोल्हापूर, २००७ पृ. २५६.
- २) डॉ. - सौ पद्मजा पाटील, डॉ. सौ शोभना जाधव उपरोक्त पृष्ठ- २५६
- ३) कित्ता पृष्ठ- २५७
- ४) कित्ता पृष्ठ- २५७
- ५) गाठाळ साहेबराव आधुनिक भारत, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगपुर, औरंगाबाद १९९८ पृष्ठ १६७
- ६) भिडे गजानन, गायकवाड आर. के. नलावडे विजय आधुनिक भारत फडके प्रकाशन कोल्हापूर २००१ पृष्ठ ९४.
- ७) कित्ता पृष्ठ- ९४, ९५
- ८) गव्हाणे किशोरकुमार, शिंदे सुखदेव, कुलकर्णी जयश्री एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१५ पृष्ठ १९९
- ९) पवार जयसिंगराव भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास फडके प्रकाशन कोल्हापूर २०१२ पृष्ठ- २७८.
- १०) गव्हाणे, शिंदे कुलकर्णी उपरोक्त पृष्ठ २८०, २८१.
- ११) कित्ता पृष्ठ- २८४, २८५